

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

870

Title: *Yoga Vasistha*
Sar

870

870

योगवासिष्ठ सार

Yoga	:	Vāsisṭha sārā	Title
:	:	:	Author
:	:	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
~~869~~	:	870	Remarks

वा. सार

१

श्रीगणेशायनमः अथवासिष्ठसाराखिलिख्यते. लक्ष्मीकांतंनमस्तस्य यथामतिविरच्यते। वासिष्ठसारविलुतिः परोपकृतवेमया १ वसिष्ठेनयतींद्रिणोप
दिष्टाश्रयवंप्रति २ तत्रासौवासिष्ठसाराखिलग्रंथमारिपुस्तस्यदिपाद्येष्टदेवतानतिनपमंगळमाचरति दिक्कालेति एवंविधायशांताय गुणा
गुणातीतायतेजसेब्रह्मरूपायनमः तेजःशब्देनात्रब्रह्मवर्णनभाति कतेजः तस्यलक्षणानुपपत्तेः किमतायतेजसेदिक्कालादिभि
रनवक्तिन्नानदयत्तयापरिष्ठितानाअनेताअविनाशिनीस्विभात्राज्ञानघनामर्तिः स्वनेपयस्यतस्मै पुनः किमजायस्वातुभूतिः
स्वानुभवएवैकमानंप्रमाणायत्रतस्मैअनुभवैकवेधायअवयनेनप्रोवानेतिश्रुतेः १ एवंमंगलं विधायानशास्त्रेधि
श्रीः दिक्कालाघनवर्णनानंतविभात्रमूर्तयो। स्वानुभवेकमानायनमःशांतायतेजसे १ अहंबहुविमु
क्तःस्यामितिस्वायत्तिनिश्चयः। नात्यंतमहोहो नोततः सोस्मिन्शास्त्रे ५धिकारवान् २ यावन्नानुग्रहसा
क्षाज्जायतेपरमेश्वरात् तावन्सद्गुरुकश्चिसकृत्स्त्रवापिनोत्तमेत ३ महानुभावसंपर्कात्संसारोवलेय
तोयुक्तिःसंशसैष्यतरामदृढानो भविनाविकाह ४

कारिणंदर्शयति. अहंबहुइति. रागद्वेषादिनावद्वो ५ हंकथंमुक्तोभवयेयंइतियस्यनिश्चयोस्तिअतएवनात्यंतअहोम
खः। ३तअपिनतःपंडितः सोत्रशास्त्रेधिकारी. ब्रह्मरूपस्यतुहातः ४ ज्ञानत्वादेवनाधिकारः मूर्खस्मनुपदेशवैयर्थ्यात्
नाधिकारः तस्मात्किंविहोविवेकीअधिकारीश्रवणोयेतिशेषः २ एवामधिकारिणंनिष्पसद्गुरुसंवादिकंब्र
ह्मज्ञानसाधनंतिरूपयति. यावदिति. यावत्परमेश्वरात्साक्षादनुग्रहोनायतेतावत्कश्चिदपिपुमानसद्गुरुसकृत्स्त्रवनाभ्य
स्यत. गुरुसेवासकृत्स्त्राभ्यासश्चपरमेश्वरानुग्रहादेवभवतीत्यर्थः ३ ननुगुरुसेवयाकिंस्यादित्यत्राहमस्तिति

समुद्र

महानुभावस्यब्रह्मज्ञानस्यगुरोः संपर्कात्सेवयासंसारंतरणेयुक्तिरुपायः प्राप्यतेनाविकाह। यथासमुद्रंतरीतुंघटानारणसम
र्थानेप्राप्यतेगुत्तपदिष्टमार्गेणसंसारार्णवस्तीर्यतइत्यर्थः ४ गुत्तपदेशमहिमानमाह. संसारेति। अहंककस्मवासंसार
इतियोविचारः संसारतपदीर्घरोगस्यमहोषधं. यतोविवेकेनैसंसारोविलीयते। नश्यति. यथोषधेनरोगरांतिस्तथा
विचारेणसंसारशांतिरित्यर्थः ५ यस्मिन्निति। यस्मिन्देशे ६ वाशे एवंसज्जनपादपः सत्पुरुषवृक्षोनास्तिनत्रास्ति
मपिनैववसेत्. नदिनं स्नातव्यंतेत्त्वबुभुक्षुना। कीदृशः सज्जनवृक्षः तलेहः तत्त्वपदार्थोविवेकेनजानानीति। त
संसारदीर्घरोगस्यसकृद्विचारोमहोषधं. कोहंकस्यचसंसारोविवेकेनाविलीयते. ५ यस्मिन्देशेहितत्वं
ज्ञानास्ति सज्जनपादपः सफलः शांतकृषायेनतत्रदिवसंवसेत् ६ सदासंतोभिर्गतव्यायद्यप्युपदिशंतिन याद्वैवैर
कथास्तेषामुपदेशाभवन्तिताः ७ शून्यमापूर्णतामेतिमत्युत्पन्नतायते। आपत्संपादिवाभातिविद्वज्जनसमागमात्
संब्रह्मरूपंजानानीतिवा। सफलः फलेनब्रह्मज्ञानोपायेनसहितः शीतलाआनंदकारिणीवायाकांतियस्य. यथातत्त्ववृक्षत्वज्ञानी
यत्रदिशोपिसफलः फलसहितोयनथायवृक्षोनास्तिनत्रदिनंनवसेदितिध्वनिः ८ सदेति. सत्पुरुषायद्यपिउपदेशानंदतितथाप्यभिर्ग
तव्याः सेव्याः सदा. यतस्तेषांयास्वेषाकथास्ताएवोपदेशाः सतांब्रह्मकथयेवकालेनिर्गमनादित्यर्थः ७ शून्यमिति. सत्पुरुषस
गाधून्यमज्ञानं नास्ति कंवापूर्णभावंप्राप्नोति. अनंतज्ञानलाभाच्छून्यनश्यतीत्यर्थः नृत्करूप्यमृतोभवति. पुनर्जननमरणाभावात्
पतोपजयंसुरवरूपंभवति। परमानंदवाप्तिः। वस्तुतः शून्यमृत् ८ इत्यनां ब्रह्मण्यभावावैत्यर्थः ८

वा.र.
२

ननु विदुर्जनसंगाद्यदि ब्रह्मज्ञानं स्यात्तर्हि पूर्वोक्तं संपद्येतेत्याशंक्यज्ञानिनः सर्वथा दीनं शरणागतं दृष्ट्वा पदिसंत्येव
त्याह शानिनामिति। शानिनामपि चित्तं केवलं मात्मसुखायैवोदितं चेत्तदा संसारदुःखव्याप्ताः प्राणिनः कंशरणं या
ति तस्मात् शानिनः परोपकाररता भवन्तीति भावः ९ किं व. तज्ज्ञानमिति तदेव ज्ञानं स एव शास्त्रार्थः तदेवार्थे उदितं
विज्ञानमनुभवः यद्विरक्ताय सखिष्या यो पदिस्यते साधकसम्यक् १० उपदेशाति हे राम गुरु रूपं देशक्रमस्तु मर्यादापाल
ज्ञानिनामपि चित्तं केवलं मात्मसुखोदितं सत्त्वाः संसारदुःखार्ताः कंयांति शरणं तदा २ तज्ज्ञानेनैव शास्त्रार्थस्त
द्विज्ञानमखंडितं सखिष्याय विरक्ताय साधक्यं दुपदिस्यते १० उपदेशक्रमेणाम व्यवस्था मात्रपालनं क्षतेस्तु कारणं शुद्धाशि
ष्यप्रज्ञैर्केवलं ११ न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वयासत्त्वस्थयाधिया १२

नमेव। ब्रह्मज्ञानस्य अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थ इति कारणस्य कारणं तु केवलं शिष्यप्रज्ञैव नान्यदित्यर्थः। शिष्यप्रज्ञानं विना उपदेशो
निरर्थक इत्यर्थः ११ तदेवाह। न शास्त्रैरिति। शास्त्रैर्गुरुणा पितृत्वा करणेन तृतीया। केवलं परमेश्वरो न द्रष्टुं शक्यते। सत्त्वगुणस्थयास्व
याधिया निजशुद्धबुद्धेव स्वात्मना स्वीयमीश्वरो दृश्यते। मननपरेणात्मा प्राप्यते इत्यर्थः १२

२

सर्वेति। अन्यसर्वप्यभयनादिकला प्राणिनोऽभ्यासाभावेन नाशमाप्नोति। ज्ञानस्य तु लेशोपि सकृज्जातो वर्धते एव न नश्यति। असं
तसुरवदुःखत्वात् सदाभिलष्यत एवेति १३ यथा स्वकंठे स्थितं मपि वस्तु मण्यादिकं भ्रान्तिवशान्न प्राप्यते न ज्ञायते तदेव च भ्रमनाशे यथा प्राप्य
ते तदज्ञात्मा स्वयमेव स्यात्तु ज्ञानेनापि गुरुवाक्यत एव प्राप्यते नान्यथा तस्माद्भ्रंशरणं यायादित्यर्थः १४ स्वेति। अयं जनो भाग्यवर्जितो यतः
स्वस्वरूपं स्वकीयं स्वरूपं अज्ञानं सत्त्वविषयेषु सुखं वेति जानाति परंतु परिपाके विषसंपृक्तान्नभोजनवत् दुःखमेवाप्नोतीत्यर्थः १५

सर्वा एव कलान्तोरनभ्यासेन नश्यति इयं ज्ञानकला त्वंतः सकृज्जाता भिन्नार्धते १७ स्वकंठे स्थितं वस्तु यथा न प्राप्यते भ्रमात्

भ्रमाते प्राप्यते तदज्ञात्मापि गुरुवाक्यतः १४ स्वस्वरूपमज्ञानं वैजनायैव देववर्जितः विषयेषु सुखं वेति पश्चात्पाके विषान्नव

त् १५ बुद्ध्याप्यत्यंतवैरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः ब्रह्मातिभावनो भूयो नरो नासौ स गर्दभः १६ यत्किं विदपि संकल्पान्नरो दुःखनिर्मुक्तः

मज्जाति। न किंचिदपि संकल्प्य सत्त्वमक्षयमभ्रुते ७ यथा स्वप्नमुद्गर्तः स्यात्स वत्सरशतभ्रमः तथा माया धिलासो यं जायते जायति

एवमात्मज्ञानसंमुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह बुद्धेति यो दुर्मतिः विषयाणां नीरसतां तात्वापितत्रैव भूयः पुनः स्नेहं करोति नासौ पुरुषः किंतु गर्द
भः समानधर्मत्वादित्यर्थः विषयलंपटत्वे गर्दभनरयो रणे दृष्टिभावः १६ यत्किं विदिति कस्यापि पदार्थस्य संकल्पान्नरो नरकमाप्नोति प्रो
संकल्प्याभावे वा क्षयमोक्षसुखमाप्नोति ७ यथेति स्वप्ने तु दुर्तकालमात्रे यथाशतसं वत्सरभ्रमो भवति एवं जाग्रदवस्थायां अयं स साशना

ध्या

विज्ञानस्य रूपं मरीचितोपगमिष्या
भूत एवैत्यर्थः १८

वा. सा.

३

यौत इति. योनरो रागद्वेषरहितयाऽतएवांतःशीतलयासानंदया बुध्या साक्षिवादिदं विश्वं
विक्रोकयति. तस्यैव जीवितं शोभते. रागद्वेषत्यागे मुक्तिरित्यर्थः. विषयसुरेष्वासर्त्तः
रागः दुःखेषु प्रीतिर्द्वेषः १८ येनेति. हेयोपोदयमुद्भूता त्यजता इदं मया ग्राह्यं इदं मया त्याज्यं इति संकल्पं
त्यजता सता येन बुद्धौ प्रतिफलितं चैतन्यं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातं तस्य जीवितं सफलं २०

यौतः शीतलया बुध्या रागद्वेषविमुक्त्या साक्षिबलशयतीदं हि जीवितं तस्य शोभते १८ येन सम्यक् परि
ज्ञातं हेयोपोदयमुद्भूता चित्तस्यानेच्छितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते २० हृदयाकाशमात्रस्य विनाशो देहना
शतः व्यर्थं भूतानि शोचन्ति न ह आत्मेति शंकया २१

इदानीं मरणनिमित्तः शोको न कार्य इत्याह. हृदयेति. देहनाशात् हृदयावच्छिन्नस्याकाशस्यैव नाशेन भ्रमो बाध
न भवति. यथा घटा नाशे घटावच्छेद एव नश्यति. नत्वाकाशं तथा शरीरनाशेऽपि देहसंबन्ध एव न ह्येव नत्वात्मानं
नश्यति. अतो जनास्तेषु आत्मानं हृदयाकाशमिच्छेयं वशे कंकुर्वन्ति २१

३

न देवाह. घटादीनि घटादिपदार्थेषु न ह्येतेषु आकाशमखंडितमेव. तथा देहनाशेऽपि देहोपुरुषः अखंडित एव निर्लेपक एवेत्यर्थः २२ न जायत इति.
कचित् किंचित् नोत्पद्यते न च नश्यति किंतु हि ब्रह्मैव जगद्विचरस्वरूपेण प्रकाशते. यथा रज्जौ कालत्रयेऽपि सर्पादिकं नास्ति तथा पिरज्जौ सर्पो जायते न
नश्यति च भ्रमवशात् तथा संसारे. विवर्तनादस्यैव मुख्यत्वादित्यर्थः २३ आकाशादिति. हे राम यद्देहश आत्मा सकथं जायते न्रियते वा कीदृशः
आत्मा आकाशादपि व्यापकः शुद्धो निर्लेपः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः अव्ययो विनाशी शिवो मंगलरूपः न हि देशकालस्वरूपपरिच्छेदरहितस्य जन्मना
घटादिषु प्रपन्नेषु यथाकाशमखंडितं तथा देहेषु न ह्येतेषु देही नित्यमलेपकः २३ न जायते न न्रियते क्वचित् किंचित् कदाचन जगद्विचरस्
पणके बलं ब्रह्म जन्मते २३ आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मोऽव्ययः शिवः य आत्मा सकथं राम जायते न्रियते वा २४ सर्वमेक
मिदं शांतमादिमुध्यां न वर्जितं भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव २५ वरं शरावहस्तेन बांडालागारवीथिषु मिक्षार्थं नट
नं राम न मोर्य हतजीवितं २५
शौसंभव इत्यर्थः २४ सर्वमिति. इदं दृश्यमानं सर्वजगत् आदिमुध्यां न वर्जितं भावाभावरहितं ब्रह्मैव ते यमिति ज्ञात्वा सुखी भव २५ वरं श
रावहस्तेति. हे राम हस्ते खर्वं रंगं गीत्वा बांडालगृहेषु मिक्षार्थं गमनं भयो न तु आसक्तानरहितं जीवितमित्यर्थः २६

वा. सार एतदेवविष्णोति. नव्याधिरिति. व्याधिर्वातिचित्तककोऽथव्यथाविषापदादयो नराणां तथा दुःस्वदानभवंति. यथासहजं शरी-
 रोऽथं देहभवं नृस्वत्वमात्मज्ञानयाथातथ्यविवेकज्ञानरहितबहिर्मुखत्वमित्यर्थः इति वासिष्ठसारे वैराग्यप्रकरणे प्रथमम् ।
 इदं बीजगतो मिथ्यात्वं निरूपयति. संयमादिति. मनो नियमनात्संसारश्च मोक्षयति. यथा मंदरगिरी निश्चलतां याति सति
 क्षीरसमुद्रो बीधिरहितो भवति. १ चित्तोन्मेषेति. यतो मनसः संकल्पे संसारोदयः । तदभावे संसाराभावः । अतो वासनाप्राणयो-
 र्वासीष्ठः संयमान् मनसः शान्तिमेतिसंसारसंभ्रमः मंदरे स्पृष्टतां याते यथा क्षीरमहाणवः १॥५॥ नव्याधिर्न विषं
 नापत्तथा न्यद्रा विभूतले ५ः स्वायस्वशरीरोऽथं मौर्ख्यमेतद्यथान्तरां २० इति वैराग्यप्रकरणं प्रथमम् । १५ चित्तो
 न्मेषनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयो वासनाप्राणसंरोधादनिमेषं मनः कुरु २ अयं हि स्वविकल्पोऽथ स्वविकल्प-
 रिक्षयात् क्षीयते इत्यसंसारो निःसार इत्यसंशयः ३ परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति यथा तथैव संसार-
 निरोधात्संकल्परहितं मनः कुरु प्राणायामाभ्यासाद्वासना नाशमनो जय इत्यर्थः २ अयमिति. अयमनसः संकल्पोऽस्थितः
 संसारः निजसंकल्पनाशादेव संसारो नश्यति. अत्र न संदेहः ३ परिज्ञानेति. चित्रलिखितसर्पस्य यथा ज्ञानादेव सर्पत्वं नश्यति.
 तल्लताभातिश्च तथा आत्मज्ञानादेव संसारः शाम्यति. वस्तुतो नास्तीत्यर्थः यथा चित्रे सर्पस्तद्वत् ४

पुंस्यति. पुंसः पुंसस्य स्वकीयमनसो मोहो नैव कल्पितो रचितः संसारलक्षणो बहुकालो नो वेतालः प्रेतः तत्त्वविचारेणा यमात्मा
 ब्रह्मेति विचारेणैव नश्यति. तस्माद्विचारेणैव सनाशनीयो यतो दुःस्वदः ५ ईदृशीति. हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावमाया
 यास्वनाशेन हर्षप्रदा विलोक्यमाना च नाशमाप्नोति. असतो स्याः स्वभावो न ज्ञायते ६
 पुंसो निजमनो मोहकल्पितो दुःस्वदः स्मृतः संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ५ ईदृशी राम मायेयं यास्वनाशे
 न हर्षदा न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याऽप्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ६ अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी सर्वंगप्रोतम
 व्यात्मा यथात्मानं न पश्यति ७ यदिदं दृश्यते किंचित् न नास्ति किमपि भ्रवं यथा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुच्छले ८

अहो इति. हे तात अहो आश्चर्यमेतत् यदिदं चित्रा विचित्रा माया विश्वस्य मोहकारिका यथा मोहितो यमात्मशरीरसर्वगव्यापकम
 व्यात्मानं न जानाति ७ यदिदमिति. यदिदं दृश्यमानं जगत् किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति. यथा गंधर्वनगरं यथा वारि-
 मरुच्छले रायिकरणेषु जलभ्रमः कालत्रये विनास्ति ८

वा. २ यत्त्विति. अद्वैते समीपे स्थितमपि वस्तु किमपि न दृश्यते परंतु अविनाशितद्रूपं तदस्ति स एवास्मेति कथ्यते स एव साक्षात्करण
 य इत्यर्थः ८ स्वज्ञानेनेति स्वकीये ज्ञानरूपे विस्तीर्णदर्पणे इमा दृश्यमाना वस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबतामापद्यन्ते यथा तद्व
 माः सरसि प्रतिबिंबंति १० सर्ग इति चेत् न्यस्य दमात्ररूप एवायं सर्गः सम्यक्ज्ञानरति नश्यति मिथ्याज्ञाने सति उदयनामोतिर्यथा
 यत्तु नो दृश्यते किं विदंतस्त्वमापि किं वन अविनाशं तदस्तीह सत्सदास्मेति कथ्यते ९ स्वज्ञानदर्पणे स्फुरे समस्ता वस्तुजातयः इ
 मस्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव तदुमाः १० सर्ग इति चेत् न्यस्य दमात्रात्मा सम्यग्गृह्ये विलीयते उदेत्यस्य गृह्ये तुरज्वां सर्पभ्रमो य
 था ११ भोगभावनायायातिबंधोदाज्यमवस्तुजः तयोपशांतयायातिबंधो जगत्तानवं १२ मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः
 तमसि दृश्यमानायां रज्जौ सर्पभ्रम उदेति रज्जुयाथात्म्यज्ञानान्नश्यति च तद्वदित्यर्थः ११ भोगेति मिथ्याभूतोप्ययं बंधो भोगवासनायाद
 ठत्वं याति वासनाशान्त्या बंधोपितानवं तनुतां तु छेत्वं काश्यं प्राप्नोति ततस्मात्सात्याज्येत्यर्थः १२ मन इति व्यापकात् परमात्मनः स
 काशाद्विस्तीर्णत्वात् विस्तीर्णकारं च तं मनः उत्पद्यते स्थिरादस्थिरात्पतौ दृष्टान्तः यथा स्थिरादपि समुद्रादस्थिर उर्मय उत्पद्यते तद्वदि
 त्यर्थः १३ * सुस्थिरादस्थिराकारं तरंग इव वारिधिः १३ *

यत्त्वयमिति. तदेव मनो यन्निरंतरं संकल्पं करोति तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपं मिदं जालं मुत्पद्यते अत एव मनः संकल्पि
 तः संसार इत्यर्थः १४ यथेति. यथा वेतालः प्रेतः बालस्य मूर्खस्य सर्वदा दुःखप्रदो भवति तथा असत् मिथ्याभूतमेवैतज्जगत्त्रयं त
 बुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सत् मरणपर्यंतानि दुःखानि ददाति १५ अव्युत्पन्नस्येति. तज्ज्ञातस्येति युग्मं यथा सुवर्णे अव्युत्पन्न
 स्य यावज्जीवं सुवर्णमजानतः नरस्य कनकनिर्मिते कटककुंडलादौ कटकाद्येवेदमिति बुद्धिर्भवति न त्विदं हेमैति कदापि बुद्धिः तज्ज्ञानाभा
 यत्त्वयं सैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः तेनेयं मिदं जालं श्रीर्जायति प्रवितन्यते १४ यथा बालस्य वेतालो मत्स्यपर्यंत दुः
 खदः अस्य देवसदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् १५ अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा कटकव्यक्तिरेवास्ति न मनागपि हे
 मधीः १५ तथा ज्ञस्य पुरागारनगनागेंद्रगोचरः इंदृश्यं दृगेवास्ति न त्वन्यापरमार्थ इह १७ असत्स्य दुःखोपमयं सत्यानं
 दमयं जगत् अयं भुवनमयं स्य प्रकाशं तु सवक्ष्ये १६
 नोदेवेति तथा अस्यैतदुंसो नगरगृहपर्वतसर्पादिविषया दृश्यभूता एव सत्या इति बुद्धिः परंतु निराकारात्मकं सर्वनामधेयमात्रं अर्थाना
 नादधिष्ठानं परमार्थभूतं दृक्पदार्थो ब्रह्मेव सत्यमिति बुद्धिः कदापि नोदेति. ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः १७ असत्स्येति. पूर्वोक्तमेव विशद

वा. सा यति. तत्त्वमजानतो विश्वं दुःखसमूहं रूपमेव तत्त्वतस्तत्त्वतः पूरमानंदरूपं एतत् तत्र दृष्टं तः नेत्रहीनस्य जगदंधं तत्त्वतस्तत्त्वतः प्रकाशमेव १८
 यथेति यथास्वतः शुद्धे पि गगने अपभ्रष्टं भूत्वा पुनर्नश्यति. तद्वद्ब्रह्मणि सर्वजगदुत्पद्यते. लीयते च ब्रह्मणो न किंचिदेषावहं १९
 ६ आदित्येति येन सूर्यकिरणाः सूर्यादिभेदेन ज्ञातास्तस्य ते किरणाः सूर्यात्मिका एवेति यथा तथा येन ब्रह्मणि न जगत्ज्ञातं तस्य तन्न द्रष्टुं
 व एवंविध एव निर्विकल्प उक्तं २० तं हितं. यथा विचारितः पटः तत्तु मात्र एव तिर्यगुर्ध्वीभूतं तत्तु व्यतिरेकेण पटाभावात् तथा विचारि
 तं यथा विशुद्ध आकाशो सहसैवाधर्मं लं भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीया हारि वलं जगत् २१ आदित्या व्यतिरेकेण रश्मयो
 येन भाविताः आदित्य एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते २० तत्तु मात्रो भवत्येव पटो यद्विचारितः आत्मतन्मात्रमेव दंतद्व
 द्विश्वं विचारितं २१ विश्ववीचि विलासो यं विस्तृता ध्ये रुदं चेति। विलीयते च तत्रैव मध्ये कथं मतमयः २२ यथानतो य
 तोभिन्नाः फेला नो निर्दिष्टा बुद्धिदाः आत्मनो मतथाभिर्न विश्वमात्मविनिर्गतम् २३
 विश्वं ब्रह्मैव जगदाकारेण ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः २१ विश्ववीचीति. ब्रह्मरूपादमृतसमुद्राज्जगत्क्षणः कक्षोत्कविलास उ
 दितितत्रैव लीयते चेत्कथं मध्ये तन्मयोन स्यात् २१ यथा जलादुद्भूता लहरी लीयमाना वा जले लहरी दशायामपि जलात्मिकेव २१ च
 थेति. जलादुद्भूता फेला न लहरी हि मबुद्धिदाः जलाद्भिन्नाः न। तथा ब्रह्मणो निर्गतं विश्वं न ततोभिर्न कार्यकारणयो रक्षेदादित्यर्थः २३

आत्मन इति. ब्रह्मण एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते. तत्र दृष्टं तत्र यमाह मदीति. मृत्तिकायां घटो यथा जले लहरी यथा सुवर्णे आभर
 णं यथा तद्वदात्मनोपि विश्वमात्मन्येवेत्यर्थः २४ आत्मेति. ब्रह्मणो ज्ञानाद्विश्वं भासते ब्रह्मज्ञानाभास्ति तथा यथारज्जुज्ञानात्सर्पेभा
 सते रज्जुज्ञाने सर्पेनामनास्ति २५ तस्येति. हे राम अदृश्यस्य दुर्ज्ञेयस्यात्मतत्त्वस्य विस्मरणेन जगत्स्थिरतां प्राप्तं तज्ज्ञानाभास्ति यथा
 रज्जुज्ञानाद्भुजंगो नास्ति. रज्जुभुजंगवत् दृश्यराज्जुगत् २५ स्वप्न इति. एवमिति युग्मं यथा स्वप्ने जाग्रदवस्था नास्ति. अस्मरणेन जाग्र
 आत्मेनोपि तथा विश्वमात्मन्येव लयं त्रजेत् मृदिकुंभो जले वीचिः कनके कुंडलं यथा २४ आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानाभि
 र्ज्ञेते रज्जुज्ञानाददिर्भाति तज्ज्ञानेन च ज्ञेते २५ तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव स्थितिं गतं जगत्स्यादीव कादाम जगद्भुजंग
 वत् २५ स्वप्ने जाग्रदवस्था मद्रूपो मृतो नाग्रदसद्वपुः मृतिर्जन्मन्यसद्रूपामृतो जन्माप्यसन्मयं २० एवं न सन्नासदिति श्रुतिमात्रं विज्ञेय
 ते अनुभूयत एवाशु किंचिन्सर्वानुभूतितः २८ इति वासिष्ठसारे जगन्मिथ्याद्वितीयं प्रकरणम् २
 रणमपि मिथ्यैव मरणे उत्पत्तिर्निश्चयाभूता. उत्पत्तौ मरणं तद्वत्. एवं सत् असत् स्वरूपसमं कार्यकारणं वातं उपरादिकं किंचिन्नास्ति. किंतु श्रु
 त्या सर्वमिदं भासते. किंच सर्वमलभ्यतां ज्ञानरूपाद्ब्रह्मण एव नानाज्ञानानि भवंति। ब्रह्म सन्नयेव विश्वसत्तांगीकृता तद्व्यतिरेकेण किंचि
 नास्तीत्यर्थः २० २८ इति योगवासिष्ठसारे वेदांतशास्त्रे जगन्मिथ्याद्वितीयं प्रकरणम् श्रीसीतारामवंदार्पणम् श्रीः

वा. सार अद्यैवेति. अद्यैवमरणमस्तुकल्यांतपर्यंतं वाजीवन्तु. तथापि हानीबंधनाप्रोति. यथासुवर्णकर्ममेक्षितमपिकलंकं नमोति. तद्वत्. ११ तनुमिति. हा
नीधीरपुरुषः काश्यांतनुं देहं त्यजतु श्वपचवांजालागारेपि वा तथापि मुक्त एव यतो ज्ञानप्राप्तिसमये एव गतचित्तो भिन्नलिङ्गो जातस्ततो मुक्त एवेत्य
र्थः १२ गोष्पदमिति. नैराशयेनालंकृताशोभिता आकृतिर्यस्य तस्य वितलस्य पुंसः पृथिवी गोष्पदप्राया भवति. मेरुस्तंभप्रायः नभोमुद्रिका
अद्यैवमरणं वास्तुकल्यांतनिचयेन वा तत्तः कलंकं नमोति हेमपंकगतं यथा ११ तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गच्छेद्य वा हा
नसंप्राप्तिसमये मुक्तो सौविगताशयः १२ गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकाशमुद्रिका तणोत्रिभुवनं रामनैराश्यालंकृताक
तेः १३ अंतःशून्यावहिः शून्यः शून्यकुंभ इवांबरे अंतःपूर्णवहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इवाणवे १४ ईक्षितानीक्षितौ नस्तौ य
स्यांतर्वस्तुदृष्टिषु सुप्तइव पश्चरति समुक्तइव कथ्यते १५
वर्णिना काशप्रायः त्रिभुवनं तणप्रायः किंबहुना सर्वथा वितलः श्रेयानित्यर्थः १३ अंतरिति. हानीधीरोऽंतर्बहिरपिशून्यप्रायः शून्य
कुंभवद्वितीयाभावादित्यर्थः अंतर्बहिः पूर्णोऽपि अर्णवे जलपूर्णकुंभवत् आत्मनैव सर्वत्र पूर्णत्वात्. यद्वा स तल्लवितल्लयोः क्रमे
ण दृष्टांतौ अंतःशून्यः अपूर्णवितः अंतःपूर्णः संपन्नचित्तः १४ ईक्षितेति यस्य पुंसः पदार्थदर्शनेषु अयं मेरुः यमनिर्दिष्टतन
भवति अतएव सुप्तेरवप्रवर्तते सुप्तस्य यथा भिलाषेन अभिलाषाभावः तथा यस्य प्रियाभावः समुक्त एवेत्यर्थः १५

निर्ग्रथिति जीवन्मुक्त ईदृशो भवति. निर्ग्रथिः गलिताहंकारो गतसंदेहः स्वभावतः अनिर्वाणोऽपि ब्रह्मणोऽंतर्भासमानत्वात् परंतु लो
कदस्याचित्रदीपश्च निर्वाणः प्रशांतः स न स्थितः १६ अहंकारेति. स जीवन्मुक्तः यो हंकारोऽप्यन्वावासनालीलये वानायास न त्यक्त्वा ध्ये
यमपि संत्यज्य स्वहृदयभूतं तिष्ठति ७ हरेति. स पुमानिह लोके परलोकेऽपि मंगलं कल्याणं मोक्षमायाति. सकः युः सुहृदमधमिव दूर
स्य जातिः यश्च स पादिव जनसंगात्रस्यति. यश्च रोगं च भोगं च तुल्यं जानाति. यश्च स्त्रीसमूहे स्त्रीलं पठे च कुत्सितदण्डं वज्रं गुप्तां करोति ८
निर्ग्रथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीपश्च स्थितः १६ अहंकारमयीत्यक्त्वा वासनां
लीलये वयः तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ७ हरेमुच्यति बंधुमंधमिव यः संगोद्भुजंगादिव नासंयोपि दधाति
वेति सदृशं रोगं च भोगं च यस्त्रैणेयस्तृणवद्गुणो प्रकुरुते मित्रेष्वमित्रेष्वपि स्वांत्यस्य समं समं गलमिहामुत्रापि मत्स्येति
ते १८ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वदृश्यं प्रशांतधीः व्योमसौम्यतरोऽग्रः समुक्तः परमेश्वरः १९ समाधि मय कर्माणि माकरोतु
तियस्य वचितं शात्रो मित्रेव सम ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः १८ हृदयादिति. यो हृदयं प्रपंचं मनसः सकाशाद् हरेत्यक्त्वा आकाशवन्निर्म
ळतरः स न व्यग्रो भवति. स परमेश्वरतुल्यो मुक्त एव. १९ समाधिमिति यश्चित्तेन त्यक्ततल्लः स ध्यानं करोतु संसारकर्माणि वा माकरोतु
वा. उत्तमाशयत्वात् मुक्त एव सर्वथा तत्प्राप्त्यागमुक्तिरित्यर्थः २० × करोतु वा हृदयेनास्ति सर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः २० ×

वा. भा.
१०

अयमिति आत्मायं देह रूपोयः सोऽहं इदं धनादिकं ममेत्येतावन्मिथ्या भूतज्ञानात्मकं मनः दृश्यं सर्वं नास्ति एतावद्विचारमात्रेण विलीयते ६ उपोदेय इति उपोदेयस्य विषयादेर्यदनुपतनं अनुसरणं ग्रहणमिति यावत् देयस्य सर्पादेर्यद्विसर्जनं त्यागः तन्मनसोरूपं इदं व्याप्तमिदं नैत्येतावद्ज्ञानात्मकं मनस्तदेव बंधरूपमेवेति ७ मन इति संसारस्य कारकं मनः एव अत एव मनः पुरुषः मनसा कृतं तदेव कृतमिति ज्ञेयं निर्वसनेन मनसा शरीरकृतं न ल गति मनोनिबन्धनत्वात् पापपुण्ययोरित्यर्थः ८

अथ सोहमिदंतमे एतावमात्कं मनः तदभावमात्रेण विचारेण विलीयते ६ उपादेयानुपतनं हेये कांतवि
कर्जनं यदेतन्मनसोरूपं तद्वंधाविहिनेतरं ७ मनो हि जगती कर्त्तुं मनो हि पुरुषः स्मृतः मनः कृतं कृतं लो
केन वारीरकृतं कृतं ८ चित्तकारणमर्थानां तस्मिन्नातिजगन्नयं तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तद्विकिरयं प्रय
त्यतः ९ रामवासनया बहूं मुक्तं निर्वासनं मनः तस्मान्निर्वासनीभावमाह राशुविवेकतः १० यथा भ्रले

स्वाशशिनं स्फुटं पं मषी यथा हृष्यत्येव मेवांत नर आशा पिशाचिका ११
चित्तामिति पदार्थानां कारणभूतं चित्तमेव चित्ते विद्यमाने जगतां त्रयं विद्यत एव निर्वासन मनसि जगन्नास्त्येव तस्मा
न मनस एव चित्ता कर्तव्या रामेति हेराम वासनायां सत्यांबंधः निर्वासने मनसि मोक्षः तस्माद्विवेकेन मनसि वासना
नां नाशं कुत १० यथेति तत्प्राया एव वासना रूपत्वात्तां निंदति हेराम आशा रूपिणी पिशाचिका राक्षसी नरं जीवंद

नयति संसारं नयति निर्मलस्य ह्य
ये ह्येतद्वयं यथा भवेत्तथा चंद्रमालि
नयति मषी यथा सौधं ॥९॥

अंतर्मुखेति. संसारे रं द्रियाणि प्रत्याहृत्य शैलोक्य रूपं तृणं क्षानाद्यौ जुहुतो नरस्य चित्तादिः सर्वो भ्रमः स्वयमेव निवर्तते. नतत्र रथा
रथयोगा अथ रथा रथयोगान् स्मृते इति श्रुतेः १२ येदिति. चित्तनाशोपायमुपादिशति. यदा हि योपादय पदार्थाभिध्याभूता नृत्ता
त्वा किंविन्न स्मर्यते तदा स्वत एव चित्तं विलीयते १३ धारमिति. जाग्रदवस्थायां तु चित्तं घोरं परमदुः सहं स्वप्नावस्थायाम् गति
छतिसुषुप्त्यवस्थायां शांतं तिष्ठति तुरीयावस्थायां नश्यति तदर्थं तुरीयं भावनीयं १४

अंतर्मुखतया सर्वविद्वद्भिरजगत्तणं जुहुतोऽन्तर्निवर्त्ततश्मचित्तादिविभ्रमः १२ यदानभाव्यते किं विद्वेयोपदेय
रूपवित् स्थितये सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते १३ घोरं जाग्रन्मयं चित्तं मूढं स्वप्ने व्यवस्थितं शांतं सुषुप्तिभा
वस्थे त्रिभिर्हृन्मृतं भवेत् १४ विलाप्य पंकं कृतकं रजोष्कं विलयंतथा यात्यात्मेनितथा विद्धि विलाप्य विलयं मनः
१५ चित्तं जीर्णं हि संसारं बंधाश्चित्तमुदाहृतं पादपः पवनेनेव देहश्चित्तेन चाल्यते १६

१५ चित्तजानी हि ससारबंधाश्च तमुदाहृत पादपः पवननवदहोश्च तनचात्यते १६
विलाप्यति यथा जले वर्तमानं रजः कृतकफलं विलाप्य पंकाभावं नयति जलं वशुद्धं करोति तथा मनोप्यात्मनि विलाप्य विलयना
शनये त आत्मानं शुद्धं कुर्यात् १५ चित्तमिति हे राम ससारचित्तमेव जानीहि चित्तमेव बंधः दहोपि चित्तमेव ततो भ्रम
ते यथा रक्षो वायुना वाय्वभावे यथा स्थिरस्तथा १६

११२ ॥ सार हस्तमिति. हस्तपादादीन् सर्वानवयवान् स्थिरीकृत्यैकांतं समुपविश्य प्रथमं मनोजयं कुर्यात्. मुक्तिसाधनानां मनोजयस्य प्राथ-
 म्यादित्यर्थः. १० चित्तमिति. यः पुनर्ध्यानवार्तामेव वदन् सन् स्वतंत्रं प्रवर्तमानं एकचित्तं जेतुं न शक्नोति समूहेन लज्जते कथं
 चित्तजये असमर्थो ध्यानवार्तां विदम्बु इत्यर्थः. १५ एक इति. मनोलक्षणादेव एकः एव विजितः सर्वार्थसिद्धिदो भवति. य-
 तः मनसो जयं विना साधनांतरं क्लेशो व्यर्थ एवेत्यर्थः. १९ अनुद्वेग इति. दृष्ट्वैवस्तु निःअप्राप्तेयमिति उद्वेगाभावः स एव
 हस्तं हस्तेन संपीड्य दंतैर्दंतांश्च पीडयेत्. अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकुं मनः. १० चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं
 स्वातंत्र्यवर्तियः ध्यानवार्तां विदम्बुः स किं लोके न लज्जते. १५ एक एव मनो देवो जेत्यः सर्वार्थसिद्धिदः. अनेन
 विफलः क्लेशः सर्वेषां तज्जयं विना. १९ अनुद्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगाच्च वर्तते जंतोर्मनोजयादन्यत्रैलोक्यवि-
 जयस्तु. २० सत्संगो वासनात्यागो ध्यात्मविद्याविचारणं प्राणस्पंदनिरोधश्चेत्युपायाश्चेतसोजये. २१
 मोक्षलक्ष्म्याः कारणं नान्यत्. अतएव मनोजयं विना अन्यपदार्थजिये प्रयत्नो मिथ्येत्यर्थः. २० तज्जये साधनान्याह. ॥
 सत्संग इति. मनसो जयेत्वा उपपायाः एकः सतां संगः तच्छात्यागश्च ब्रह्मविद्यायाः वेदांतरास्तस्य विचारः प्राणायामश्च
 तिस्रस्तु उपपायान् कुर्वतोऽर्त्यकालेन मनसो जयो भवति. २१

११

नि

मनसोजयस्य फलमाह. पूर्णं नि. जिते मनसि सर्वं सुधारसे. पूर्णं भवति. तत्र दृष्टांतः उपानसे चरणस्य यथा सर्वाणि मिश्रमा-
 हृतं वभाति तद्वत्. २२ नाहमिति. अहं संसारी भावनया मनसो बध्यः अहं ब्रह्म इति भावनया मनसो मुक्तिरित्यर्थः. २३ चित्तं इति
 मनसि जिते सति संसारो न भासते. एकमेवातीत्यविजातीयस्वगतभेदरहितं अविनोशिव्यापकं पूर्णं ब्रह्म सर्वतो भाति. २४

पूर्णमानसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुधाश्वः. उपानसे कृत्वा दस्य ननु चर्मा हृतं वसः. २२
 नाहं ब्रह्म इति संकल्पात्कृत्वा दस्य ननु चर्मा हृतं वसः. २३
 चित्तेत्यक्ते लयं भाति हृतमेकं च सर्वतः शिष्यते वृषं ब्रह्म संशां लंतं न ह्यमनामयं. २४
 निन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमूल्योः सचेतसः सो भवेत्परमानंदः केनासा उपमीयते. २५

निदिदि. ब्रह्मावंगतस्य जगत्संश्रितस्य ज्ञानिनो मः परमानंदो भवेत्तस्योपमानास्ति स तेनैवातुषा विवाहे यो नान्येन
 ब्रह्मज्ञेनेत्यर्थः. २५ इति श्रीयोगवासिष्ठसोत्तरख्ये मनो लयप्रकरणे संपूर्णम्. श्रीः शिवार्पणं

वा. सा. दुष्कृतिः दृढस्य भावस्य ब्रह्मरूपस्यानुसंधानात् भूत्वा अपि विषयं परिणामेऽः खरत्वाद् विषयतुल्यं संसारं अमृततां नयति ब्रह्मस्वरूपां प्रापयति ॥
 २३ अमृतं अतान रशायाममृतं ब्रह्म संभानं संसारुः स्वावबतां नयति १० सत्येति । सत्यत्वेन देहो यं देहः । अतमत्यर्थं देहो भवति । इदं उपचये ॥
 इत्यस्य धातोः प्रयोगः । उपचय करो भवति । देह परंपराकरः संसारोपको भवतीत्यर्थः । स एव देहः असत्यत्वेन दृष्टः स नृशून्यतायाति न भासते
 दृढभावाद्यनुसंधानाद्दिग्गुहा अपिराद्यव ॥ विषयं नयत्यमृततां मम तं देवतामपि ॥ १० सत्यभावेन दृष्टो यं देहो देहो भवत्यर्थः ॥
 दृष्टत्वे सत्यभावेन व्योमतां याति देहं क ॥ ११ ॥ सर्वज्ञं व्योमतां येन स्वप्नदेहेन न दिक्कृतान् ॥ परिश्रमसिद्धे रश्मि
 तवेह स्तोके सांप्रत ॥ १२ ॥ देहो हामिति धीस्त्याज्या सर्वनाशोप्युपस्थिते ॥ स्पष्टासां नृशून्यतां येन सत्त्वं भासेव पुं कसी ॥ १३ ॥
 शय्या भ

मोक्षं ददाति ११ । सत्येति ॥ सतो देहस्यासत्यत्वे दृष्टांतः हे राम त्वं स्यादवस्थायां पौष्ण्यां यां वर्तमानो येन देहेन दिशामंतान्
 भ्रमसिद्धे देहो नाग्नदवस्थायां कयाति । त्वमवदविद्यादशायां मसत्य एव देहादिभ्यसिद्ध इत्यर्थः १२ देह इति ११ न येन नृशून्य
 शुभासर्वनाशो प्राप्तेऽपि देहो हामिति बुद्धिः देहो हामिति । सर्वथा त्वमस्य व्यायथासाधुना सदा चारेण कुर्वतु मांससाहताचां
 शालीनस्प्रष्टव्या १३ श्रीः

ब्रह्मेति ॥ एकं ब्रह्मैव भावयन्सुगुहः खो यदाशांतस्तिष्ठति तदा स्वयमेव देहात्स बुद्धिर्बलीयत इत्यर्थः १४ सर्व इति ॥ सर्वत्र
 आ ब्रह्मादिस्तु वरांत संसारि एकं ब्रह्मैव तदा करेण भासते ॥ नान्यदिति दृढभावनया अंतः शीतल आनंदमग्नः स नृस्वस्त्वो
 भवति ॥ तदा हंकारनाशादाकाशवान्निर्मलो देहात्स बुद्धिराहतो भवति ब्रह्मभावनां विनाहात्स बुद्धिर्नानवर्तत इत्यर्थः १५
 अंतरिति ब्रह्म भावनया अंतः शीतलं चेतुर्हर्षजगद्विशीतलं ॥ अंतस्तत्कलापरिभूतानां नृसर्वसंसारो ग्नितदाह कए

ब्रह्मैकं भावयन्साधुः शांतस्तिष्ठति तदा यथः ॥ ततस्तेसावहं भावः । स्वयमेव विनश्यति ॥ १४ ॥
 सर्वत्रेक्यावु बोधेन स्वस्त्वोतः शीतलः सदा ॥ निरहं कृतिराकाशविशदस्तेन संस्थितः ॥ १५ ॥
 अंतशीततायां हिलब्धायां शीतलं जगत् ॥ अंतस्तापोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥ १६ ॥
 इति पंचमं प्रकरणं ॥ ॥

वभासते ॥ पितृपीडितानि द्वायां शर्कराया अतिशीतलत्वमपि यथादाह कलंतदा इत्यर्थः ॥
 योगवासिष्ठ साराख्ये वासनोपशमनं नाम पंचमं प्रकरणं ॥ ५ ॥ ॥

इति श्री

भासि.

९४

को ब्रह्मभावमादिश्य भक्तानां स्थिरचेतसां ॥ आनंदरूपमापत्ते तं नैसिंहं सदानुमः ॥ इदानीं मननं निरूपयति शुद्धमिति ॥
अहमिमं देहं अन्यशरीरवर्त्तयामि ॥ देहो हं न भवामीति भासत इत्यर्थः ॥ किं भूतो हं ॥ शृङ्गो गजगतीति ॥ भ्रंजनो मायातीति ॥
अनंतः शाश्वतः ॥ बोधोक्तानुरूपः ॥ प्रकृतेर्मायायाः परो ज्योत्या भासिक देहसंबंधा चेष्टमानः व्यापारं कुर्वन्त्ये कदृश्या ॥ १ ॥
एतदिति ॥ यत एते मनो बुद्धी द्रियादयः सर्वभावा असंतोऽविद्यमानाः संतोऽवधानं विना सावधानमंतरेणास्थिता भासंतो ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ शृङ्गो निरंजनो नंतो बोधो हं प्रकृतेः परः ॥ चेष्टमानमिमं देहं पश्याम्यन्यशरीरवत् ॥ १ ॥
एते हि चिदात्मा सांतमनो बुद्धी द्रियादयः ॥ असंतः सर्व एवाहो अवधानं विना स्थिताः ॥ २ ॥ आपद्य चतुर्चित्तो
स्मिन्नगान्मित्रं च संपाद ॥ भावाभावा विहीनो स्मितेन जीवाम्यनामयं ॥ ३ ॥

कीदृशाश्चिदात्मा सांतः ॥ चिदात्मा सो ब्रह्मानुभव एवांतो नाशो येषां ते ब्रह्मा साक्षात्कारेणाभासंत इत्यर्थः ॥ २ ॥
आपदिति ॥ यतो हमापदिषुः स्वापत्तौ अचलचित्तः स्थिरमानाः अस्मि संपदृशा यो जगन्मित्रं वा भोपकारकोऽस्मि
भावाभावौ उदयहर्षा नीतौ बुद्धी नो स्मितेन कारणेन हर्षविषादा राहित्येन अनामयं निदुःखं यथा तथा विवामि ३

निरीह इति ॥ ईदृशोऽस्मि ॥ कीदृशः निरीहः ईहा संसारकी चेष्टा तद्राहतः निराशः तस्माराहितः खवदाकाशवत् ॥ स्वर्लो नर्म
तुः निस्पृहः विषयवासनास्पृहः तद्रहितः शान्तः स्थिरमनाः अरूपः स्वरूपगुणमन्येषामुपलक्षणं रूपरसगंधस्पर्शरस्येव
सक्तः अत एवाचिरायुरावनाशी अचलः चंचल्यरहितः एवंविधः स्मृतोऽस्मि ॥ ४ ॥ चिदिति ॥ अभुजामयं सम्यक् स्वमीचीनं विज्ञातं
किंपंच भूतानि पृथिव्यादिनां च देव ब्रह्मैव ॥ भूतकार्यमपि चिदेव ॥ अहमपि चिदेव ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मा तत्कृतेः ॥ ५ ॥ सर्वं
निरीहोऽस्मि निराशोऽस्मि स्वयं स्वस्थोऽस्मि निःस्पृहः ॥ शान्तोऽस्मि हं मरुतोऽस्मि चिरायुरचलः स्थितिः ॥ ४ ॥
चिदेव पंच भूतानि चिदेव भुवनत्रयं ॥ विज्ञातं मधुना सम्यगहमेवाचिदेव हि ॥ ५ ॥ सर्वातीति ॥ सर्वा
भ्यं रविनायकमहं स्थितः ॥ यत इति ॥ तदेवास्मि वक्तुं शक्नोमि तनेतरत्

ति ॥ अयं प्रसाधो हं सर्वातीति ॥ सर्वभासमानं जगत्तत्त्वादेतीति ॥ संसाररूपो नाहं भूतः सर्वगो व्यापकः एवंविधोऽस्मि स्थितः ॥
वास्तवंतं न ब्रह्म ब्रह्म तदेवास्मि ॥ ५ ॥ तस्मादिति ॥ निरीहो ब्रह्मणा स्निग्धः स्मृत इति भगवद्वचनात्तच्छब्देन ब्रह्म तदेहम
स्मिदितरत्नतोऽधिकं वक्तुं न शक्नोमि

मयीति। इदमाश्चर्यं किं त्वअनंतविदं भो यो अपरिमितज्ञानसमुद्रमयि जीववीचयो जीव रूपा कर्मयः समुद्रसंति उत्पद्यन्ते ॥ १५ ॥ खरेत्वंत
 व्यापारं कुर्वन्ति। प्रविशन्ति। पुनस्तत्रैव लीयन्ते स्वभावतो विवीनामिव जीवानां स्वभावो यमिहार्थः ॥ १६ ॥ मयीति। अनंतविदं भो यो
 अनंतज्ञानसमुद्रमयि आत्मानविश्ववीचादेकत्पनामसंसाररूपलहरी कल्पनापदेतु अथवास्तं नाशमायानु। विश्वरूपो मयि
 मुरयेक्षये गमे मम न दृष्टिर्न वाक्षयोक्ति कस्मात् पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ मदिता। ममात्मनो हाने न ग्राह्यं किं च मय्यात्मनि हाने
 मय्यनंतविदं भो यो आश्चर्यं जीववीचयः ॥ समुद्रसंति खरेत्वं नि प्रविशं विस्वभावतः ॥ १८ ॥ मय्यनंतविदं भो यो
 विश्ववीचादि कल्पना ॥ उदेतु वास्तमायानु न मे दृष्टिर्न चक्षयः ॥ १९ ॥ मयि हानो विदं किं च मये चक्षयमागतं ॥
 अपरोक्षविदानं दसां प्राज्यमधुना स्म्यहं ॥ २० ॥ सर्वभूतान्तरस्थायनस्य मत्तदोक्षमने ॥ प्रत्यक् चैतन्यरूपाय
 मह्यमेव नमो नमः ॥ १० ॥ ॥ शतषष्ठं प्रकरणं ॥ ॥

सति त्वयं नाशं प्राप्तं अतो अधुनाऽपरोक्षः प्रत्यक्षेयश्चिदानंदः सहवसां प्राज्यं आश्चर्यं तद्रूपो ह मस्मि ॥ २१ ॥ सर्वेति ॥ एवं विधाय
 मह्यं अस्मिन् एव नमो नमः कथं भूताय सर्वभूतान्तरस्थाय सर्वेषां भूतानामंतर्मध्ये तर्थापिरूपेणास्ति त्वयं तथा नित्यश्रवसां विदासा
 शानस्त्व आत्मानं त्वै प्रत्यक् चैतन्यरूपं यत्प्रतिदेहं चतीति प्रत्युजः अतएव चैतन्यरूपस्तस्मै मदतिरिक्ताभावा न्यहमेव नमस्तस्य
 र्थः ॥ १० ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारख्ये आत्मनमप्रकरणे षष्ठं संस्कृतं ॥ ४४ ॥ ४४ ॥

आत्मशुद्धिरूपमाह। बहिरिति। हेरापव एवं विधः सन् लोके विहर संसारे व्यापारं कुरु कीदृशः ॥ बहिः कृत्रिमः संरंभ उद्यमो यस्य स तथाह
 दिमनसि संरंभे पोष्यमेव वर्जितः अतएव लोके दृष्ट्या बहिरेव कर्तुं अंतः हृदि तु अकर्तुं देहाभिमानाभादित्यर्थः ॥ १ ॥ अंतः इति ॥ हेरापव
 एवं विधो लोके विहर च वहारं कुरु किं भूत ॥ अंतः मनसि संयुक्तः सर्वा आशारूपस्य निवसः यतो वीतो रागो विषयाभिलाषो यस्य स वितीरागः।

वासिष्ठ उवाच ॥ बहिः कृत्रिम संरंभो हृदि संरंभ वर्जितः ॥ कर्तुं बहिरकर्तुं न लोके विहरापव ॥ १ ॥ अंतः
 संयुक्तः सर्वोशो वितीरागो विवासनः ॥ बहिः सर्वसमाचरो लोके विहरापव ॥ २ ॥ एषां दृष्टि मवष्टु व्यज्येयस्यागौ वि
 वासिनी ॥ जीवन्मृततया स्वस्त्वो लोके विहरापव ॥ ३ ॥

अतएव विवासनः सर्वोसनाभिरुपः तथा बहिरेव सर्वसमाचारा आरंभा यस्य स तथा ॥ २ ॥ एषां मिति ॥ व्येयोयः संसारस्तस्य सा
 गेनावत्सति शोभते सा व्येय्या गवत्तासिनी। ता मेवं विधां पूर्णा दृष्टं अवष्टभ्या वत्सं यजी वन्मुक्तभावेन स्वस्थः सन् हेरा
 च वलीकृतिषु लोके वन् व्यापारं कुरु ॥ ३ ॥

एकइति ॥ अहमेकोनाम्यः सजातीयविज्ञानी यस्मात्तमेरहितः अतएव विशुद्धो बोधः स संज्ञानंदत्वेन विधेयवन्निर्नासिद्रोत रूप
पावके न द्वैतगहनं द्वैतमन्यो न एष इति कृत्वा तदेव गहनं प्रज्वाल्य दग्धं धारयति ॥ स न सखी भवस्वरूपः स्याः ॥
देह इति ॥ अहं देह इति यो मानो देहाभिमानः स एव पाशः बंधक बोधो न तत्सर्वतो बद्धोसि ॥ तर्हि किं कार्यमत आह ॥ बोधो ज्ञान
रूपः इति मानस एव खड्गस्तेन तं देहाभिमानपाशान् कृत्य विच्छिद्य सखी भवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनात्मनि ति ॥ हेराचव ॥ देहोऽपि सव
एको विशुद्धबोधो ह्यमिति निश्चयवान् ॥ प्रज्वाल्य द्वैतगहनमेक एव सखी भव ॥ ४ ॥ देहो हं मानपा
शे न ददं बद्धोसि सर्वतः ॥ बोधो हं ज्ञानखड्गेन तं नि कृत्य सखी भव ॥ ५ ॥ अनात्मनि ति ॥ अनात्मनि ति ॥
निर्विभागो जगदास्थितैः ॥ एकानिष्ठतया तस्थः सच्चिन्मात्रपरो भव ॥ ६ ॥

किं भूतः निर्विभागः जगदस्थितः जगज्ज्ञाने विभक्तो विभक्तुं न इह तः जगद्रूपभेदकल्पना हि नः एकानिष्ठतया एकस्मिन्नात्म
मेव निश्चलतया अंतस्थः बहिरिन्द्रियव्यापारिहिणः अतएव साच्चिन्मात्रपरोः स नित्यं विज्ञानरूपं यद्ब्रह्म तस्मै तदेकभूतः किं
कृतेदशो भवामिह्याशंक्य आनात्मनि देहादौ रक्षितं सत्ता देहाधना सक्तिं विना ज्ञानानुदयारि ति भावः ॥ ६ ॥

अज्ञाप्रदिति ॥ अज्ञाप्रदस्त्वपि निद्रासुषुप्तिः ज्ञानसप्त सप्तपुण्यवच्छादितस्य तुरीयस्य तेन तव विशुद्धस्वयद्रूपं तन्मयः सर्वदा
भव ॥ कथं भूतं रूपं सनातनं नित्यं सचेतनं ज्ञानरूपं विशुद्धं निरंजनं ब्रह्मरूपो भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ मा भवेति ॥ ग्राह्यभावात्मा ग्राह्य
स्वरूपो मा भव ॥ ग्राहकात्मा ग्राहिस्वरूपोऽपि मा भव ॥ किं तर्हि अखिलं समग्रं भावनां ग्राह्यत्वात् ग्राह्यत्वादिस्त्वात् सत्तायन्मयो सित
न्यवोऽसी भूतो भवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संकल्पेनेति ॥ हे मुने न मनसि शीलराचव संकल्पं जिह्वादि रूपं नैव संकल्पेन कुर्यादिति ॥ तर्हि किं
अज्ञाप्रदस्त्वपि निद्रासुषुप्तिरूपं सनातनं ॥ सचेतने विशुद्धं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ ७ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह्य
भव ॥ भावनामखिलं सत्तायन्मयस्तन्मयो भव ॥ ८ ॥ संकल्पेनेव संकल्पं मनसैव मनो मने ॥ अखिलास्वात्मनिति
च त्वं किमेतावतिदुःकरं ॥ ९ ॥ कस्तवायं जडो मको देहासवतिराचव ॥ यदर्थस्तत्तुः स्वाभ्यामवशः पतिभ्यसे ॥ १० ॥

विधेयं ॥ मनसैव निर्वीर्यनेन मनः संकल्प्यात्मकं चित्तवानिः संकल्पं विधायात्मनि स्वस्वरूपेति ॥ एतावत्तिसंकल्पवर्जं तमात्रोक्तं
करं अनायाससाधुमि त्यर्थः ॥ ९ ॥ कइति ॥ हेराचव जडोऽचेतनो मकोऽनिर्गन्धो देहस्तवकः ॥ तर्हि देहकश्चिदसंबन्ध इत्यर्थः ॥
यदर्थं तत्स्य देहस्यार्थे अवशः परवशः सन् संकल्पदुःखाभ्यां परिभ्यसे सत्तुः स्वगोभक्सीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवास्मि.प

केत ॥ मांसहधिराहीनीरेहस्थानिके। चेतन्यविग्रहो ज्ञानरूपस्तंके। एवं ज्ञाननपि अस्मिदेहे आस बुद्धिं किं न ज्ञासिन स ज्ञासि ॥
॥ ११ ॥ एतवतेति ॥ एतावते एवता वन्मात्रेण परमात्मा वगम्यते। कियते सत आह ॥ अयं देहो यत्किं न ज्ञासिमस्येन काश्च तृणादृणा
तुल्यत्वेना वगम्यते। देहस्य यत्तु पाप्मत्वं तुल्यत्वं ज्ञानं तदेव परमज्ञानमिदं सत्यं ॥ १२ ॥ अहो नु इति। अहो इत्यर्थे नु इति विचारो। इदं
चित्रं अद्भुतं ॥ किं। यत्सत्यं ब्रह्म तत्तृणां विस्मृतं। यद्विद्यासंज्ञमसत्यं तत्पुरोग्ने परिबलानि विस्फुरति। त्वं ब्रह्म विश्वरूपं विस्मृतं

कमासरुधिराशैनिफलं वैतन्याविनहः ॥ विज्ञाननावरेहेस्मिन्नात्मबुद्धिं नहासाकं ॥ ११ ॥ एतावतैव रेवशां परमा
 त्मावगम्यते ॥ काष्ठलोष्ठसमत्वेन देहो यमवगम्यते ॥ १२ ॥ अहोनुचित्रं यत्तु यं ब्रह्म तद्ब्रह्म तं नृणां ॥ यदस्य मविद्या
 रन्तर्धुः परिवर्तयति ॥ १३ ॥ अन्यविन्नसत्त्वमं ब्रह्म तद्ब्रह्म तं नृणां ॥ यन्ममेदमविद्यास्वर्गं तद्विदुः प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥
 सर्वं ब्रह्मेति यस्यांतर्भावेनासाविभुक्तिरा ॥ अद्विदुः विद्येयं सर्वथा तां पास्त्यज ॥ १५ ॥ ॥ इति सप्तमं ॥ ॥
 हात्मनो यो जनादतिवित्रा मित्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्यदिति ॥ अन्यदपि चित्रं यत्तु यं ब्रह्म तं नृणां विस्मृतं ॥ ममेदमित्यहंकारमवगम्य
 स्परं नृणोऽप्येव प्रवक्ष्यामि ॥ प्रवक्ष्यामि इति ॥ १४ ॥ सर्वमिति ॥ यस्यांतर्भावेन सर्वं ब्रह्मेति भावनायाः सनासाविभुक्तिराप्येव
 श्री ॥ पापेद्विदुः सा अविद्या ॥ तां पास्त्यज ॥ १५ ॥ ॥ इति वासिष्ठसारवैशुद्धिनिर्णयसप्तमप्रकरणं ॥ ॥

आत्मनिरूपणमाह यदीति देहं शरीरं पृथक् कृत्य ही कृत्वा चिति जेतन्ये विश्रम्य यादित्वं तिष्ठसि यद्वा हे राम यादित्वं देहं पृथक् कृत्य
देहादभ्यो विविच्य चिति विश्रम्य चिदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठसि तदा तृणी कृताशेषः तृणी कृतमशेषं विश्वं येनेदृशः सन् स्वयमेव को ब्र
ह्म भविष्यसि तत्र दृष्टान्तमाह अष्टावक्त्रे यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि अफनेव सुखी शांतो बंधमुक्तो भविष्य
सि एवमेतदित्यर्थः १ येनेति येनात्मना इदं जगद्देहि जानासि तज्ज्ञात्वा मनः प्रत्यङ्मुखं आत्माभिमुखं कुरु तत आत्माभिमुख
त्रीः वसिष्ठ उवाच यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि तदा तृणी कृताशेषः स्वयमेव को भविष्यसि १ येनेदं वेदसि तद्वा ज्ञा
त्वा कुरु प्रत्यङ्मुखं मनः ततः प्रकाशरूपत्वं दृश्यसि स्फुटमात्मनः २ येन शब्दं रसं रूपं गंधं जानासि राघव तमेव नैव
रं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरं ३ यत्र भावो हि स्पंदं ते निमग्नं ते च येन च तमेवात्मानमात्मानं रूपं जानीहि राघव ४ त्मा
न्यमनसो आत्मनः प्रकाशरूपत्वं स्फुटं दृश्यसि २ येनेति हे राघव येनात्मना शब्दस्पर्शरूपरसगंधान् त्वं जानासि तमात्मानं
जीवं परमेश्वरं नियन्तां परं ब्रह्म जानीहि ३ यत्रेति यत्रात्मनि भावाः पृथिव्यादयः पदार्थाः स्पंदं ते वेष्टं ते येनात्मना नि
मग्नं ते उत्पाद्यं ते तमेवात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं परं ब्रह्म जानीहि ४

यदिति यद्यदिदंतत्वमिति ते यं जगत्संबंधि तद्यत्किमिदं यैर्नैतिसंत्यज्यत्यागे क्रियमाणे यदवशिष्टं सर्वविधिभूतं विन्मात्रं निरव-
 धेर्निषेधस्यासंभवात् तच्चिद्रूपं प्राप्य सोहमस्मीति पुनः पुनर्भावय चिंतय ५ ज्ञानमिति ज्ञानं भवतः सकाशाद्भिन्नं अतो ज्ञेयं
 च ज्ञानात्प्रथमं नहि अतएव तत्र द्वयमिदं किंचिन्नास्ति तस्माद्देहोद्वेगं न विद्यते ६ ब्रह्मेति ब्रह्मविष्णुशिबेन्द्राद्या देवाः सर्वतः
 यद्यत्ते यमिदंतत्वं नैतिसंत्यज्ययुक्तिभिः प्राप्यावशिष्टं विन्मात्रं सोस्मि सोस्मीति भावय ५ ज्ञानं न भवतो भिन्नं ते यं ह्यभात्
 थङ् नहि अतो न त्वितरुक्तिं चित्तस्माद्देहो न विद्यते ६ ब्रह्मविष्णुशिबेन्द्राद्या यद्यत्कुर्वीत सर्वतः तदहं चिद्रूपः सर्वकरोमी
 त्येव भावय ७ अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्मा हमव्ययः न भूतं नास्ति नो भविष्यतीत्यमिति भावय ८

सर्वदा यद्यत्स्थितिस्थितिसंहारस्वर्गपालनादियत्कुर्वीति चिद्रूपश्चैतन्यरूपो हमेव तत्सर्वकरोमीति भावय ७ अहमिति इदं १८
 सर्वविश्वमहमेव अन्ययो विनशी परमात्माप्यहमेव मनोन्यद्रूतं नास्ति न वृत्तं न भूतं विनश्वरं न भविष्यतीति चिंतय ८

एकमिति एकमद्वितीयं विदाकारं चैतन्यरूपं सर्वात्मकं सर्वरूपमखंडितमव्ययं निष्कंपं कंपरहितं भूरिवज्रभा अथवा शेषमुर्वरितं अ-
 सौख्यं सर्वं वा ब्रह्मैवास्तीति यत्तच्चिंतय ९ नाहमिति अहं नास्ति अन्यदपि नास्ति आनंदपूर्णं निरंतरं ब्रह्मैवास्तीत्युद्देशं वि-
 श्वं उपास्यतां सव्यतां १० ग्राह्यमिति सर्वदेहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये साधारणे सति योगिनो यत्सावधानत्वं तदे-
 एकं ब्रह्म विदाकारं सर्वात्मकं मखंडितं निष्कंपं भूरिवज्रभा मिति भावय यत्ततः ९ नाहं न चान्यद्वास्तीति ब्रह्मैवास्ति
 निरंतरं आनंदपूर्णं सर्वत्रैतन्नुद्देशं उपास्यतां १० ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनः सावधानत्वं यत्त-
 द्देवमात्मनः ११ आत्मार्चनप्रकरणं वसिष्ठः तस्मिन् देहं द्रियादीनां संघाते स्फुरति त्वत्तः अयं सोहमिति भावः स
 जीवो मलगुदितः १ सर्वमेव विदाकारं ब्रह्मेति घननिश्चये स्थितं याते शमं याति जीवो निस्नेह दीपवत् २
 वात्मनो र्चनं नहि पुण्यादिभिः पूजनं भवतीत्यर्थः आत्मार्चनप्रकरणं १ इदानीं मात्मानं निरूपयति तस्मिन्निति तस्मिन्नासिद्धे-
 देहं द्रियादीनां संघाते अयं सोहमिति भावेन स्वतो यः स्फुरति सलज्जिममलेन गुदितो वेष्टितो जीवो ज्ञेयः १ सर्वमिति सर्वमिदं
 चिद्रूपमाकाशवत् व्यापकं ब्रह्मेति घननिश्चये स्थितं याते सति जीवो निस्नेह दीपवत् तत्तत्तं विना दीपश्च शमं याति त-
 मेव तज्जदित्यर्थः यथानिस्तेलो दीपो दीपत्वं विहाय महातेजो रूपो भवति कारणे लीयते तद्वदित्यर्थः २

वसिष्ठ. त्विति. यथाकश्चिद्विप्रोपि स्वकीयमहत्त्वमुपेक्ष्य दुरीहया दुष्टवेष्ट्या नीचसेवादिना शूद्रत्वमंगीकरोति । तथेश्वर आत्मा ज्ञानेन जीवत्वं
 मंगीकरोति २ असत्यमिति जीवदं असत्यमेव शरीरसंकल्प्य मूढात्मा सन्नपश्यति अहमिति मन्यते । यथा बालो मिथ्या भूतमुच्यते
 यक्षपश्यति ४ मृसेति यथा शिशुर्बालो मृसेभके मृत्तिका गजे इभत्वगजत्वं अध्यास्यारोप्य वलाति विहते । तथा मूढस्तद्वद्विचि
 ते । आत्मनि देहादिनिध्यास्य विचिहते ५ चित्रेति यथा चित्रे लिखितः सर्पः स्नातः सन् सर्पभयदोन भवात् तथा जीवरूपः सर्पे ब्रह्मत्वेन स्नातो
 स्वमहत्वं यथोपेक्ष्य कश्चिद्विप्रो दुरीहया अंगीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः ३ असत्यमेव संकल्प्य भ्रमेण दंशरीरकं जी
 वः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोत्थितं ४ मृसेभके यथेभत्वं शिशुरध्यास्य वलाति अध्यास्य आत्मनि देहादिनि मूढस्तद्वद्विचि
 हते ५ चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा जीवसर्पः परिज्ञातस्तथा दुःखेन दुःखदः ६ स्वजिसर्पेयि मध्यस्ता माला यामिवली
 यते आत्मनः प्रोत्थितो भेद आत्मन्येव विलीयते ७ नैकमप्यंगदाद्यं यथैकं देमसंस्थितं उपाधिभिरनेकोपितं यथात्मैकस्वरूपतः
 उरेव दुःखदायी न भवति । ८ मणीति यथा स्वजिमालायां भ्रमा दुत्थितः सर्पः मालाज्ञाना मालायामेव लीयते । तथा आत्मनो भ्रमोत्थि
 तो भेदः आत्मस्वरूपस्याधिष्ठानस्य ज्ञानादात्मन्येव लीयते ७ नैकमिति ८ यथा अनेकमप्यंगदाद्यं कुंडलकंकणादिसंस्थितं सदे
 कं देमैव तथा उपाधिभिरनेकोप्य आत्मस्वरूपतो ब्रह्मरूपेणैक एव ८

शरीर इति यथा शरीरे अवयवा हस्तपादादयो नानाभांति यथा मृदो विकारा द्वादशरावादयो भौतैर्नो नो । तथा अद्वैतं ब्रह्मैव ब्रह्म
 वरजंगमरूपं द्वैतवद्भाति ९ मणीति यथा एकमेवाननं मुखं मणो तोये घृते आदर्शे च पृथक् प्रतिबिंबितं मध्ये केव सत् अनेकमि
 व भाति । तथा एक एवात्मा धीषु बुद्धिषु अनुविंबितो नैक इव भाति । १० धूलीति यथा अतिनिर्मलमपि न भो धूलिधूममैर्धैर्मलिनं किं
 शरीरं वयवा यद्विकाराश्च यथान्तरः अद्वैतं द्वैतवद्भाति तथा स्थावरजंगमं ९ मणीतो य घृतादर्शे केव मप्याननं यथा
 भात्यनेकमिवात्मा पितथा धीषु बुद्धिषु विंबितः । १० धूलिधूममांबरे र्यद्वन्मलिनं क्रियते न भः परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः
 प्राकृते गुणैः ११ अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति आत्मसंगात्तथा गच्छत्यात्मतामिन्द्रियादिकं १२ अदृ
 श्यो दृश्यते राऊर्गृहीते न यथेदुना तथा अनुभवमात्रात्मा दृश्ये नात्मा विलोक्यते १३
 येत । तथा विशुद्ध आत्मा प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः परामृष्टो मलिनं क्रियते ११ अग्नीति यथा लोहमग्निसंगादग्नित्वंगच्छति ।
 तथेन्द्रियादिकमात्मसंगादात्मत्वं गच्छति १२ अदृश्य इति यथा दृश्यो राऊर्गृहीते न दृश्यते तथा अनुभवमात्रात्मा दृश्येना
 त्मा जीनरूप आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वा विलोक्यते १३

आत्मनश्चि. आत्मनोजडस्यशरीरोदःसंगादनात्मत्वं जडस्यात्मसंगादात्मत्वं। एवं परंपराध्यासः। तत्र दृष्टान्तः जलान्योः संगतः
 यथाग्नेर्जलत्वं जलस्याग्नित्वञ्च १४ असत्येति। असत्यस्य जडस्य चित्तरूपस्याशस्य नयना जडरूपांतः। कारणस्य विद्रूपत्वभा
 वनात् विद्रूपश्चिद्रूप आत्मा जनुर्जन्म उद्भूतिरिति मुक्तौ भवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। अग्निर्महाजलगतो यथारूपमग्नित्वमुद्भूति
 आत्मनोजडसंगात्स्यादनात्मत्वं जडस्य तु स्यादात्मसंगादात्मत्वं जलान्योः संगवन्मिथः १५ असत्यजडवित्तांशं अ
 यनविद्रूपजुः महाजलगतो यथाग्निरिवरूपस्वमुद्भूति १५ इक्षो गुडो तिले तैलं काष्ठे वक्त्रि हृषद्यः धेनावाज्यं वपुष्यात्मा
 लभ्यते वैवयुजतः १६ स्फटिकात्मनि नीरं श्रेष्ठितं रवं वीक्ष्येत यथा तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः १७
 त्यजति मुक्तौ भवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। अग्निर्महाजलगतो यथारूपमग्नित्वमुद्भूति १५ इक्षो विति। यथेक्षो वर्तमानो गुडो यत्ने तल
 भ्यते। तिले वर्तमानं तैलमुपि यत्ने नैव लभ्यते। काष्ठे वक्त्रि हृषद्यः धेनावाज्यं वपुष्यात्मा लभ्यते तथा वपुषि देहे वर्तमान आत्मा यत्ने न श्रवणमनननिदिध्यासनादिना लभ्यते १६ स्फटिकेति। यथानीरं श्रेष्ठिस्फटिकात्मनि स्फ
 टिकस्वरूपे स्थितं रवमाकाशं वीक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते १७

बहिरिति ज्योतिः स्वरूपप्रकाशो बहिरंतः स्फुरदपियथैकाग्रैव तत्र दृष्टान्तः। रत्नकुंभप्रदीपवत् रत्ने बहिरंतश्च कुंभप्रदीपे अंतर्मध्ये एव त
 था आत्मनः स्वरूपं बहिरंतं मनसि विषयेषु पिशा समानमेकमेव १८ दर्पण इति। दर्पणे आदर्शे प्रतिबिंबितो भानुर्यथा प्रकाशं कुरुते। स्व
 स्थधीनिर्मलबुद्धिषु अनुबिंबित आत्मा तत्र विषयान् प्रकाशयति १८ यत्रेति। यत्रात्मनि स्थिता इयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभा
 मात्ररूपिणी स्फूर्तिरूपा सती रज्वाभुजगन्यायेन भाति। स आत्मा सदा उदितः प्रकाशोऽस्ति यथा रज्ज्वत्तानं सर्पश्च मोत्यादकं तथा आत्मानं
 बहिरंतः स्फुरेज्योतिः स्वरूपं प्रदीपवत्। स्वप्रकाशाद्यथैवैकं स्वरूपमात्मनस्तथा १८ दर्पणे बिंबितो यर्कः प्रकाशं कुरु
 ते यथा तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छधीषु अनुबिंबितः १८ यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी रज्वाभुजगवद्भा
 वित्स्वयमात्मा सदा उदितः २० आद्यंतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः आत्मानिरूपिताकाशो जीवः स्याद्यः परात्परः
 २१ आत्मा विशुद्धचेतनः स्वरूपः शाश्वतो विभुः निर्विकारस्वयं ज्योतिः स्वभावोर्कप्रकाशवत् २२
 विरवस्फूर्तिकरमित्यर्थः २० आत्मस्वरूपमाह। श्लोकषट्केन। आदीति। आद्यं ताभ्यामुत्पत्तिना शाभ्यां रहितश्चेतनरूपविक
 त्याद्वेदादिरहितः निरूपितमाकाशयेन। तस्मादितस्माद्वा आत्मन आकाशः स भूत इति श्रुतेः। जीवस्याद्यः स्वरूपभूतः परात्परस्मात्परा
 दृश आत्मा २१ आत्मेति। शुद्धचेतनस्वयमेवरूपं प्रकाशयस्य। शाश्वतो नित्यः विभुः अपिको विकाररहितः स्वयंप्रकाशः अर्कप्रका

आत्मनः स्वरूपं बहिरंतं मनसि विषयेषु पिशा समानमेकमेव १८ दर्पण इति। दर्पणे आदर्शे प्रतिबिंबितो भानुर्यथा प्रकाशं कुरुते। स्व
 स्थधीनिर्मलबुद्धिषु अनुबिंबित आत्मा तत्र विषयान् प्रकाशयति १८ यत्रेति। यत्रात्मनि स्थिता इयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभा
 मात्ररूपिणी स्फूर्तिरूपा सती रज्वाभुजगन्यायेन भाति। स आत्मा सदा उदितः प्रकाशोऽस्ति यथा रज्ज्वत्तानं सर्पश्च मोत्यादकं तथा आत्मानं
 बहिरंतः स्फुरेज्योतिः स्वरूपं प्रदीपवत्। स्वप्रकाशाद्यथैवैकं स्वरूपमात्मनस्तथा १८ दर्पणे बिंबितो यर्कः प्रकाशं कुरु
 ते यथा तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छधीषु अनुबिंबितः १८ यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी रज्वाभुजगवद्भा
 वित्स्वयमात्मा सदा उदितः २० आद्यंतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः आत्मानिरूपिताकाशो जीवः स्याद्यः परात्परः
 २१ आत्मा विशुद्धचेतनः स्वरूपः शाश्वतो विभुः निर्विकारस्वयं ज्योतिः स्वभावोर्कप्रकाशवत् २२
 विरवस्फूर्तिकरमित्यर्थः २० आत्मस्वरूपमाह। श्लोकषट्केन। आदीति। आद्यं ताभ्यामुत्पत्तिना शाभ्यां रहितश्चेतनरूपविक
 त्याद्वेदादिरहितः निरूपितमाकाशयेन। तस्मादितस्माद्वा आत्मन आकाशः स भूत इति श्रुतेः। जीवस्याद्यः स्वरूपभूतः परात्परस्मात्परा
 दृश आत्मा २१ आत्मेति। शुद्धचेतनस्वयमेवरूपं प्रकाशयस्य। शाश्वतो नित्यः विभुः अपिको विकाररहितः स्वयंप्रकाशः अर्कप्रका

वासि
२१

आत्मेति। अनुभवमात्रास्वरूपः सर्वगो व्यापी सर्वेषां संश्रय आधारः प्रकाशादनन्यः प्रकाशरूपवैतन्याव्यतिरिक्तः वैतन्य
रूपः यथाग्निरुष्णरूपः स आत्मा २३ वित्तेति अंतःकरणचतुष्टयाद्भिन्नः चिद्रूपः भासकः प्रकाशकः बाह्याभ्यंतरव्यापी
कलनातीतः निश्चलः आश्रयो यस्य स ईदृशः परमात्मा २४ यदिति चिद्रूपः स्वच्छः निर्मलः प्रबुद्धो ज्ञानरूपः अपचययु
तः क्षयरहितः हेयग्राह्याभ्यामुल्लिखितस्त्यक्तः देशकालजात्यादिभिरसंगतो संबद्धो यः स आत्मा २५ ब्रह्मांडेति यथा
आत्मानुभवमात्रात्मासर्वगः सर्वसंश्रयः प्रकाशानैव वैतन्याव्यतिरिक्तो न लोहप्रवतः २३ वित्तवर्जितचि
मात्रेः परमात्मावभासकः स्वाह्याभ्यंतरव्यापी निष्कलो निश्चयाश्रयः २४ यथात्मा चिन्मयश्चक्षुः प्रबुद्धो
पचययुतः हेयग्राह्योऽल्लिखितो देशकालजात्याद्यसंगतः २५ ब्रह्मांडेति यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा स एव भूग
वानात्मा तत्तुमुक्तो व्यवस्थितः २६ एवं चिद्रगनाभागे भूषणव्याप्तिभास्करे धराविवरकोशस्था सेवाचकीटकादय
ब्रह्मांडे वायुः सर्वभूतगते तथा सर्वभूतगता विमुक्तः असंगी स्थितः असंगोऽयं पुनस्पृशति श्रुतेः स आत्मा २६ एवमिति ॥
चिदंबरभागे आभरणे व्याप्तिरवोधराया विवरकोशे पाताले। याचिन्नेव कीटकादरे सामान्यकीटमध्ये समामरा
के समानागे इत्यादि श्रुतेः २७

२३

न बंधशति बंधमोक्षैकत्वद्वैतानि न संतिकल्पितत्वात् किंतु हि स्फारं सच्चिद्रूपं निरंतरं ब्रह्मैवास्ति तदेव च विजृम्भते प्रकाशते २८
ब्रह्मेति चित्ज्ञानं भुवनलोकः भूतपरंपरा जंतुश्रेणिः मम शत्रुदेवतादिः मम मित्राणि बांधवाश्च सर्वे ब्रह्मैवेत्यवधार्य २९ एकस्मि
न्निर्मले यनपदपरमार्थज्ञाने संश्रिता वित्तविश्रान्तिर्नैकस्तेन जिघांसति चिदिति चिद्वैत्यकलनाभास्यभासककल्पनेव बंधः। तन्मु
क्तिः चिद्वैत्याभाव एव मुक्तिः यतस्तत्सर्वमात्रेव तिसर्वशास्त्रसिद्धांतः ३० चिदिति इह विदस्ति इदं विश्वं अहं वत्वं लोकश्च विदेवेति संग्रहः
न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवास्ति निरंतरं नैकमस्ति न च द्वैतं संवित्स्फारं विजृम्भते २८ ब्रह्म चित्तब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरंपरा ब्र
ह्मा ब्रह्म मल्लुक्त्रसन्निवर्धवाः २९ चिद्वैत्यकलनाबंधस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चिद्वैत्यविलोमात्मेति सर्वसिद्धांतसं
ग्रहः ३० चिद्वैत्यात्मा ह्यवित्रात्र मिदं चिन्मयमेव च चित्त्वं चिद्वैतमेव तिलोकाश्चिदिति संग्रहः ३१ यदस्ति यद्वा तितदात्म
रूपं यद्वा न्यतो नास्ति न चान्यदस्ति स्वभावसंविद्यातिभाति केवला ग्राह्यग्रहीततिमेषाविकल्पः ३२ आत्मनिरूपण
सिद्धांतः ३१ यदिति यदस्ति यद्वा तितदात्मस्वरूपमेव यदस्ति यद्वा तितदात्मस्वरूपमेव स्वभावसंविदेव प्रतिभाति इदं ग्राह्यम
यं ग्रहीतति विकल्पो मिथ्येत्यवधार्य ३२ इति वासिष्ठसारे आत्मनिरूपणं नाम नवमं प्रकरणं संपूर्णम् श्रीः

इहानिजीवन्मुक्तिं निरूपयति दृश्येति दृश्यदर्शनसंबंधादिद्रव्यविषयसंबंधानपरमं सुखं जायते एकांतसंयत्यब्रह्माहमिति ज्ञा-
नेन यो मनो नाशस्तदेव परमं पदं १ दृश्येति विषयद्रियसंबंधयानुत्तमासुखसंबित्तसंवहृद्यसंबंधसंप्रकृतः दृश्यसंबंधभा-
वसंयुक्तो बंधः तन्मुक्त्या दृश्यसंबंधाभावे केवलं सुखभावमुक्तिरित्यर्थः २ शुद्धमिति सदसतो रजजडयोर्मध्ये वर्तमानं शु-
द्धपदमवलंब्य सर्वाभ्यां तद्विश्वं मागृहाणामाविर्भुवन् विश्वं कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः ३ जडमिति जडजडज्ञानयोर्मध्ये मत्पार-
श्रीवसिष्ठः १ दृश्यदर्शनसंबंधानभवेत्परमं सुखं तदेवैकांतसंयत्यमनोनाशः परंपदं १ दृश्यदर्शनसंबंधसुखसंवि-
दनुत्तमा दृश्यसंबंधवोलितो तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते २ शुद्धं सदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वा कलंब्ययत्त सर्वाभ्यां तद्विश्वं मा-
गृहाणामिर्भुवन्मा ३ जडजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वपमाधिकं अनंताकाशाहृदयंतमदाश्रयसर्वदा ४ दृष्टदृश्यस्य सत्ता-
गबंधइत्यभिधीयते दृष्टदृश्यबदाबद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ५ दृष्टदर्शनदृश्या नित्यत्वावासनया सह १ दर्शनप्रथमा-
भासमात्मानसमुपास्महे ६
नार्थिकं तत्त्वमनंतं आकाशबद्धदयं अयते प्राप्नोति एतादृशं व्यापकं सत शुद्धं तत्त्वं सर्वदाश्रय ५ दृष्टुमिति दृष्टदृश्यस्य यो मत्तासं-
बंधः तद्वशाद् दृष्टा बद्धः तदभावे विमुच्यते ५ दृष्टेति दृष्टा दर्शनं दृश्यं एतादृशं विवा सनया सह ल्यक्ता दर्शनं प्रथममाभासते ये-
नैतादृशमात्मानं वयमुपास्महे ६

द्वयो रिति अस्ति नास्तीति पक्षयोर्जडजडयोर्मध्यगतं प्रकाशानां सूर्योदीनां प्रकाशमात्मानमुपास्महे यथादित्यंतपत्नी-
ति श्रुतेः ७ निद्रेति जाग्रदवस्थांते निद्रारंभे यो नाव उपजायते तं भावं भावयन् अक्षयमानं हंसदाश्रुते ८ प्रशान्तेति ११
प्रशान्ताः सर्वसंकल्पाः यस्य दृष्टाया शिलावदवस्थितिः सा स्वरूपस्थितिः ९ जडतामिति १०
द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः प्रकाशकं प्रकाशानां मात्मानं समुपास्महे ७ निद्रादौ जागरस्यांते यो भाव उप-
जायते तं भावं भावयन् साक्षादक्षयानंदमश्नुते ८ प्रशान्तसर्वसंकल्पाया शिलावदवस्थितिः जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तासा-
स्वरूपस्थितिः परा ९ जडतां कजित्वैकां शिलाया हृदयं च यत् अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा १० सत्मानं
द्विदाकाशस्वरूपः परमेश्वरः मद्भाजनेषु मदीव सर्वत्रास्ति सत्यपथकस्थितः ११ अपारा वारविस्तारसंविमललिलवत्कानैः चि-
दकार्णव एकोयं स्वयमात्मा विरंभते १२
जडता कुर्न्या शिलावदवस्थितिः १३ महाबाहो रघुनाथ मनो व्यापारहीनः सर्वदा तन्मयो भव १० सत्येति सत्यः आनंदः चिद्रूपः आकाशतु-
ल्यः परमेश्वरः सर्वत्रास्ति मत्प्राप्ते मत्तिके व ११ अपारेति न विद्यते पारावारे परावर्तीतीरे यस्य तादृशविस्ताराया संबित् तदेव सलि-
लं तद्वद्वत्ता नैश्विदकार्णव एवायमेक आत्मा विरंभते १२

वासि. भरितेति. भरिता व्यासा अशेषादिश. कुंजाद्येनेह शमानंतमाकाशवान्निर्भरं व्यापकं चिन्मात्रमेकं सजातीयवजातीयभेद
 २२ हितं वस्त्रे वृत्तगत्तयथा बुधिविज्ञेनमेव १२ निरंशेति. निरवयवत्वात् विभक्तत्वात् व्यापकत्वात् अनश्वरत्वाच्च पुनः ब्रह्मणो वि
 रस्य नोस्ति भेदः परात्त्वया निशेषः ब्रह्मचेतन्यनभस्तु जडमिति. १४ निस्तुरगइति. इह वा आत्मा एक एव सर्वतोऽस्ति कीदृशः
 निस्तुरंगः स्थिरः अत्यंतगंभीरः सांद्रानंद एव सुधातस्याणवः माधुर्यमानंद एवेकरसस्तदाश्रयः १५ समस्तमिति. इदं दृश्यं ज
 भरिता शेषादि कुंजमनंताकाशानिर्भरं एकवस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवां बुधिः १२ निरंशत्वाद्धिक्त्वाच्च तथा न २२ वा
 भावतः ब्रह्म व्योम्नोर्न भेदोस्ति चैतन्यं ब्रह्मणो अधिकं १४ निस्तुरंगोतिगंभीरः सांद्रानंदरूपाणवः माधुर्यकरसाधार
 एक एवास्ति सर्वतः १५ समस्तं वा त्विदं ब्रह्म सर्वमात्मदमागतं अहमन्य इदं चान्यदित्यखंडं न खंडय १६ यदेवं ब्रह्मणो
 रूपतत्तं बुद्धमखंडितं तदा विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतः १७ समस्तमेव ब्रह्म तिभाविते ब्रह्मेव पुमान् पीते मृते न
 तमयः को नाम न भवेदिति १८
 गत्त समस्तं ब्रह्मैव आत्मेव ततो ह म न्य इदं जगच्चान्यदित्यखंडं ब्रह्म स्वरूपं मा खंडय १६ यदेति. तत्तं व्याप्तं अखंडितं ब्रह्मणो रूपं
 यदेव बुद्धतदेव विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतो भवति ब्रह्मेव भातीत्यर्थः १७ समस्तमिति. सर्वं ब्रह्म तिभाविते पुमान् ब्रह्मेव
 भवेत् यथा अमृतं पीते साति को नाम अमृतमयो न भवेदिति १८

२३

भव्यशति. यदित्वं भव्योऽसि ब्रह्म तोसितर्हि ब्रह्म निश्चया सर्वप्राप्नोषि. नो चेद्बुद्धोक्तेऽपि भस्म निहोम वन्मिथ्यैव १९ अपीति. •
 विज्ञाततत्त्वेनापीदमेवाभ्यस्य महं ब्रह्मास्मीति. तत्र हृष्टांतमाह. कतकफलं नास्ति गृहार्ते सति जले प्रसादकं न भवति. तथा न भव
 त्येवत्यर्थः २० अहमिति. वासुदेवाख्यं परब्रह्म अहमेवेति निश्चयो मुक्तये. तदभावे बद्ध एव नरः २१ नेति. नेतीत्यादिव्यवहारनि
 र्धेयदबाधिततदहमस्मीति स्मरणं ध्यानं शास्त्रासुराभवः २२ आत्मानमिति. निरंतरं ब्रह्मैवात्मानं जानीहि. अखंडं ब्रह्म व्या
 भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात्. नो चेद्बुद्धोऽपि संप्रोक्तं त्वयि भस्म निह्यते १९ अपि विज्ञाततत्त्वेन त्वयाभ्यस्य
 मिह सदा न नाममात्रात् कतकफलं न बु प्रसादकं २० अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं मव्ययं इति स्यान्निश्चयो युक्तये बद्ध एव
 न्यथा भवेत् २१ नेति नेतीति नेतीति शेषितं यत्परं पदं निराकर्तुं शक्यत्वात् तदस्मीति सुराभवः २२ आत्मानं सततं ब्र
 ह्म विहिंसकं निरंतरं अहं ध्याता परमेश्वरं खंडं खंडं सैकथं २३ सोहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्य विस्म
 तिः सम्यक् समाधि रभिधीयते २४ ब्रह्माकारमनो हति प्रवाहो हं कृति विना संप्रज्ञात समाधिः स्यात्तानाभ्यासप्रकर्षतः २५
 तथेयभावेन कथं खंडयसि. २२ सशति. चिन्मात्रं ब्रह्म अहमस्मीति स्मरणं ध्यानं तस्य विस्मरणं समाधिः २४ ब्रह्मति. शा
 नाभ्यासातिशयेन अहंकारं विना यो ब्रह्माकारमनो हति प्रवाहः स एव संप्रज्ञात समाधिः २५

वा. कल्यांतेति. कल्यांतवायुप्रवहसमुदेषेकत्वंगतेषु द्वादशादित्येषु तपस्वपि निर्मनसो ब्रह्मविदः क्षतिर्नास्ति कृतिर्नास्तीत्यर्थः
 २६ येति. सर्वभूतानामुत्पत्तिनाशसाक्षिभूतायाचितिः पूर्णानंदव्याप्ततां चित्तिरूपामवस्थां पश्यत विचारयत २७ मनश्चि-स
 २४ वरावरं यत्किं विज्ञेयं तेन मनोमात्रविलासितं तस्मान्मनस उन्मनीभावात् ब्रह्मभावात् तद्वैतं नास्त्येव २८ यदिति. यदस्पंदनिःकं
 कल्यांतवायवोयांतुयांतु वैकल्यमणवाः तपंतु द्वादशादित्याः नास्ति निर्मनसः क्षतिः २६ याचितिः सर्वभूतानामुद
 यव्ययसाक्षिणी तांचित्तिं पश्यतावस्थां पूर्णानंदधनामृतं २७ मनोदृश्यामिदं सर्वं यत्किंचिदस्य वरावरं मनसोऽप्युन्म
 नीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते २८ यदस्पंदं शिवं शांतं यस्यांतर्गतः स्थितिः स्पंदो स्पंदविलासात्मा स एको ब्रह्मविदोक्तिः
 २९ अहिनिर्व्वयनी महिरात्मतया जगद्देहोऽस्मिन्नणतस्तु पुरा पारमुच्यतुतामुरगः स्वविलेन निरीक्षत आत्मतया तु
 पुनः ३० दोषबुधोभयातीतो निषेधान्निवर्त्तते गुणबुध्या च विहितं न करानियथा भक्तः ३१
 पं शिवं शांतं तन्मध्ये विश्वतः स्थितिः चराचरविलासकपात्रात्मा त्रस एव ३२ अहिति. अहिः सर्पः सोहिनिर्व्वयनी स्वकंपु
 कं मोचनात्पुनः प्रथमं आत्मतया स्वीयत्वेन जगद्देहः उरगः सर्पः तां स्वविलेयत्वात् पुनरात्मत्वेनोक्तयते इयमहमिति नाभिमुत्त
 तथाहानी देहमिति भावः ३० दोषेति उभयातीतो गुणदोषहीनो ब्रह्मवित् स्वभावत एव निषेधात् पापत्वरणात् निवर्त्तते ननु

वासिष्ठ. दोषबुध्या रं पापं मयानकार्यमिति बुध्या तु न निवर्त्तते. किंच ज्ञानी विहितं तस्मान्मनसं ध्यादिकं च करोत्येव न तु गुणबुध्या रं ममावश्य
 २५ कर्मिती न तु करोति. किंच स्वभावतो ज्ञानी विहितं करोति. निषिद्धाच्च निवर्त्तते. इह शोक्तानि स्वभावः इत्यर्थः ३१ अनुकीर्णेति य
 था अनुकीर्णा अलिखिता पिशा लिभंजिका पुत्तली स्तं भो स्थितेव असती हि कथं लिखेत्. तथा विश्वमविद्यमानमपि ब्रह्म
 णि स्थितं. तेन विश्वेन हीनं तत्पदं ब्रह्मपदं नास्ति. ३२ यथेति स एवार्थः ३३ सौम्येति. सौम्ये स्थिरे जले यथा विरसि
 नास्ति च तथेदं जगद् ब्रह्मणि अस्ति नास्ति च अज्ञानदशाया अस्ति ज्ञानदशाया नास्तीत्यर्थः तेनेदं ब्रह्मपदं शून्या शून्यजगता ही
 नं संहितं इत्यर्थः ३४ व्यावहारिकता विक दशाभ्यामित्यर्थः ३५ इति महोदरविरचिते योगवासिष्ठसारे शून्या शून्यपदं ना
 अनुकीर्णा यथा स्तंभे संस्थिता शा लिभंजिका तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदं ३२ यथानुपुत्रिका शून्यः
 स्तंभोऽनुकीर्णपुत्रिकः तथा भातं जगद्ब्रह्म तेन शून्यपदं गतं ३३ सौम्या भसि यथा वीरिर्न रास्ति न वनास्ति च त
 था जगद्ब्रह्म णि दं शून्या शून्यपदं गतं ३४ इति योगवासिष्ठसारे शून्या शून्यपदं दशमप्रकरणं समाप्तं ग्रंथः श्रीः २५
 नाम दशमप्रकरणं समाप्तं यं सटीको वासिष्ठसारे नाम चंदार्पणं स्वरादेवैशगरेयसमाप्तम् जडियानी पुस्तकं १६९३

स्तोत्र २५ श्रीः मूढजहीहिधनागमलप्राङ्कुरुसदुहिमनसिवितृष्ठां यल्लभसेनिजकमेपातं वित्तं तेन विनोदय वित्तं १ अर्थमनर्थभावयानिसं
 नास्ति ततः सुखलेशः सत्यं पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वस्येषा विहितानीति २ कालिकांताकस्ते पुत्रः संसारो यमतीव विविचित्रः क
 स्त्वं मर्त्यः कुत आयातस्तत्त्वं चिंतय किमिति भ्रातः ३ माकुरु धनजनयो वनगर्वदरतिनिमेषात्कालः सर्वं प्रायामयमिदमखिलं
 दित्वा ब्रह्मपदं तस्य विशधिदित्वा ४ नलिनीगतजललवतरलं तद्वज्जीवितमतिशयवपलं विद्विष्याध्यनिमानग्रस्तलोकांशो
 कहंतं च समस्तं ५ पुत्रे मित्रे शत्रौ बंधौ माकुरु यत्नं विग्रहसंधौ भवसमचित्तः सर्वत्र त्वं बाह्यसि वैद्यदि विष्णुत्वं ६ सुरमंदिरत
 समूलनिवासः शय्याभूतलमजिनवासः सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ७ कावेष्टादशो देशो चिंतावातु
 लतवकिं नास्ति नियंता यस्त्वं हस्तेर्दृढमिव बद्धा कलंबोधयति प्रसवनिरुद्धः ८ त्वयि मयि चान्यत्रैको विदुष्यर्थं कुप्यसि मय्यस
 हिष्ठुः सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानं ९ कामं क्रोधं लोभं मोहं त्यक्त्वा त्मानं पश्यहि कोहं आत्मतान विहीनाम्
 दास्ते पश्यंते नरकनिगूढाः १० प्राणायामं प्रत्याहारं ध्यानं समेतं ज्ञानं विचारं जाप्यं तज्जप बोधनिधानं कुरु विनिधानं महद
 तिधानं ११ द्वादशपञ्जरिकाभिरशेषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः येषां नैव करोति विवेकं ते पश्यंते नरकमनेकं १२ इति

श्रीमहंकाराचार्यविरचितं द्वादशपञ्जरिकास्तोत्रं संपूर्णं श्रीसांवाशिवचरणारविंदार्पणमस्तु खरेबेज्येष्ठपूणिमासमेतकि
 मरितं मया श्रीविष्णुलतनूजेन बालकेशेन धीमता १ ॥ ॥ श्रीशिवम् श्रीशिवम् श्रीशिवम् श्रीजयति ॥

870

वासिष्ठ मावज

五

34